

Ռ.Ա.Ֆիկ ԽԱՆԴԱՆՅԱՆ

*Հայաստանի Հանրապետության վարչական դատարանի դատավոր,
Հայ-Ռուսական համալսարանի սահմանադրական և
մունիցիպալ իրավունքի ամբիոնի ավագ դասախոս,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու,
Հայ-Ռուսական համալսարանի դոկտորանդ*

ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԻ ԱՐԴԱՐԱԳԱՏՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ. ՏԵՍԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐ

Ներկայիս հայ հասարակության հիմնական նպատակներից է Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացնել արմատական բարեփոխումներ և դրանց միջոցով ստեղծել բարենպաստ պայմաններ հասարակության և նրա յուրաքանչյուր անդամի անվտանգ ու արժանապատիվ կյանքի համար: Դրան հասնելու համար իշխանության ամենաառաջնահերթություններից են կոռուպցիայի դեմ արդյունավետ պայքարը, տնտեսության ազատականացումը (*մենաշնորհի վերացումը*) և առավելագույնս անկախ դատական իշխանության համակարգի ստեղծումը:

Հայաստանի Հանրապետության դատական իշխանությունում առկա որոշ բացթողումների ու խնդիրների հիմնական պատճառը վերջինիս նկատմամբ հանրային վստահության պակասն է:

Իրավաբանների և քաղաքական գործիչների կարծիքով՝ ներպետական դատական իշխանությունը դեռևս ամբողջությամբ չի կայացել և չի վայելում հասարակության լայն շրջանակի վստահությունը, չնայած իրականացված սահմանադրական փոփոխությունների հիմնական նպատակներից մեկը դատական իշխանության արմատական բարեփոխումն և անկախացումն էր, սակայն, առայժմ, շոշափելի դրական արդյունքները տեսանելի չեն:

Երկրի իրավական համակարգը, ամենից առաջ արդարադատության համակարգը, անհրաժեշտ է արմատապես բարելավել, քանզի առանց իրական անկախ

արդարադատության համակարգի, առաջիկայում իրակացվելիք միջոցառումները քաղաքական ոլորտում (կոռուպցիայի հաղթահարումը, արտահերթ խորհրդարանական ընտրությունները, տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործունեության կատարելագործումը և այլն) և տնտեսական ոլորտում (առանց մենաշնորհի ազատ մրցակցության ապահովումը և այլն), մեր կարծիքով, սպասվելիք և ակնկալվող արդյունքներ չեն գրանցի:

Այստեղ հապաղել չի կարելի, սակայն հապճեպ որոշումներ կայացնել նույնպես չի կարելի: Այս առումով անհրաժեշտ է հասարակության բոլոր գիտակ և առողջ ուժերի համախմբում՝ համարժեք լուծումներ գտնելու ակնկալիքով:

Հոդվածագրի սույն նախաձեռնությունը հենց միտված է հանրության առջև դրված բարդագույն խնդիրներից մեկի՝ «անցումային շրջանի արդարադատության» արդյունավետ համակարգ ստեղծելու նպատակով ներկայացնել որոշ տեսական մոտեցումներ և հիմնավորումներ:

Մեր հասարակության լայն շրջանների համար բավականին անձանոթ հասկացություն կամ իմաստիտուտ է «անցումային շրջանի արդարադատություն» եզրույթը: Հիմնականում սրանով է պայմանավորված հոդվածի մակարդակով սույն հետազոտության արդիականությունը և անհրաժեշտությունը:

Տարբեր ժամանակաշրջաններում հեղափոխության և հետհեղափոխության շրջաններում բազմաթիվ երկրներ պատվով են դուրս եկել մնամատիպ իրավի-

ՀՈՒԼԻՍ - ՕԳՈՍՏՈՍ 2018 7 - 8 (229-230)

ԴԱՏԱԿԱՆ
Իշխանություն

ճակներից, իրականացրել են արմատական և վճռորոշ քայլեր հանրային կյանքի կազմակերպման մի շարք ոլորտներում, այդ թվում՝ արդարադատության բնագավառում, որին իրերի բերումով էական դերակատարում է վստահված, այսպես կոչված, «անցումային շրջանի արդարադատությանը»:

«Անցումային շրջանի արդարադատության» կամ «անցումային արդարադատությանը» գաղափարը հասարակության լայն շրջանակի՝ հասարակական և քաղաքական գործիչների, իրավաբանների ամենօրյա քննարկման առարկաներից է: Նախ՝ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում «անցումային շրջանի արդարադատություն» հասկացությունը, էությունը, բովանդակությունը և նպատակը: Փորձենք պատասխանել նշված հարցադրմանը: «Անցումային շրջանի արդարադատությունը»՝ (անգլերեն՝ transitional justice)՝ համալիր միջոցառումներ են (որպես կանոն՝ ժամանակավոր ստեղծված դատական ատյաններ, հանձնաժողովներ, կառուցակարգեր և ընթացակարգեր են), որոնք սոցիալ-քաղաքական նոր պայմաններում խաղաղ հեղափոխությունից հետո ապահովելու են նախկին քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական համակարգերի փոխակերպումը ժողովրդավարական սկզբունքներին համապատասխան, նախորդ ռեժիմի օրոք ոտնահարված իրավունքների վերականգնումը, կրած նյութական վնասների փոխհատուցումը, իրավունքով իշխանության սահմանափակումը (իրավունքի գերակայության սկզբունքի ապահովման միջոցով), ինչպես նաև նախորդ ռեժիմի օրոք իշխանությունների օրինազանցությունների բացահայտումը և դրանց համար իրավաբանական պատասխանատվության անխուսափելիությունը ապահովելու համար:

Անցումային արդարադատության խնդիրներից են նաև իրավունքի գերակայության և օրենքի առջև բոլորի հավասարության, մարդու իրավունքների

պաշտպանվածության, անձի իրավական անվտանգության և արժանապատվության, դատական իշխանության և իրավապահ մարմինների նկատմամբ հանրային վստահելիության մակարդակը, բռնությունից զերծ հանրության հաստատումը:

«Անցումային շրջանի արդարադատություն» հայերեն եզրույթը, շեշտադրումը կատարում է հիմնականում ժամանակի՝ «անցումային շրջանի» վրա, սակայն անգլերեն եզրույթը՝ «transitional justice» իրավացիորեն շեշտադրումը կատարում է ոչ թե ժամանակի, այլ այդ «գործընթացի» («transitional») վրա, որը, մեր կարծիքով, ավելի ճիշտ ու դիպուկ է արտահայտում նշված արդարադատության էությունը, բովանդակությունը և նպատակը, քանի որ «անցումային շրջանը» շատ հարաբերական կանոնակարգ է և տարբեր երկրներում (ինչպես ցույց է տալիս միջազգային փորձը) տարբեր ժամանակահատվածներ են անցել և դեռ շարունակում են անցնել:

Այնուամենայնիվ, հայերեն եզրույթն այնքան էլ չի հեռանում բուն էությունից և բովանդակությունից և վերջին հաշվով, կարևորը եզրույթը չէ, այլ դրա կիրառման ապահովումը:

Անցումային շրջանի արդարադատության գաղափարը (հայեցակարգը) ծագել է այն մտայնությունից, որ ավտորիտար ռեժիմների օրոք կատարված իրավախախտումները և զանգվածային բռնարարների քաղաքական հետապնդումները, իրավունքների համակարգված ոտնահարումները (հատկապես խաղաղ ցույցերի նկատմամբ բիրտ ուժի կիրառումը, արմատացած կոռուպցիան և այլն) պետք է բացահայտվեն, իսկ դրանցում մեղավորները պետք է կրեն իրավաբանական պատասխանատվություն, ինչպես նաև տուժածների իրավունքների վերականգնման ու փոխհատուցման հետ կապված խնդիրների արդյունավետ լուծման համար պահանջվում է հատուկ մոտեցում, հատուկ արդարադատություն

(բայց ոչ երբեք արտակարգ դատարաններ, որոնք ճշմարիտ արդարադատության հետ որևէ կապ չունեն և ծնունդ են դարձյալ ավտորիտար ռեժիմի գոյության), որը տեսության մեջ և պրակտիկայում կոչվում է՝ «անցումային շրջանի արդարադատություն»:

Անհրաժեշտ է հատուկ ընդգծել, որ անցումային շրջանի արդարադատությունը ոչ միայն նախորդ ռեժիմի օրոք կատարված ծանր հանցագործությունների և մասսայական հետապնդումների ու բռնարարքների իրականացման մեջ մեղավորների (կազմակերպիչների ու կատարողների) բացահայտումն ու պատասխանատվության ենթարկելն է, այլև համապատասխան միջոցառումների մշակման և կիրառման շնորհիվ երկարաժամկետ հեռանկարում նման իրավախախտումների բացառման ապահովումն է, երկրում խաղաղության, ժողովրդավարության, համերաշխության և սոցիալական արդարության երաշխավորված պահպանումն է:

«Անցումային շրջանի արդարադատությունը» գուրկ է մեկ միասնական ընդհանուր մոդելից, այն տարբեր երկրներում՝ Լատինական Ամերիկայում (XX դարի 80-ական թվականներ), Արևելյան Եվրոպայի երկրներում (XX դարի 90-ական թվականներ), Աֆրիկյան մի շարք երկրներում և այլն, ձևավորվել և գործել է տարբեր կառուցակարգերով և ընթացակարգերով: Սակայն տարբերություններով հանդերձ (որոնք պայմանավորված են տվյալ երկրի և ժողովրդի պատմաքաղաքական, կրոնական, մշակութային և այլ սոցիալական գործոններով), ունեն ընդհանուր հատկանիշներ, դրանք են.

- անցումային շրջանի արդարադատությունը ստեղծվում և գործում է օրենքի համաձայն,
- այն չի փոխարինում գործող դատական իշխանության մարմինների համակարգին (թեև այստեղ չի բացառվում կադրային կամ համակարգային փոփոխություններ),

- օրենքով հատուկ սահմանվում է անցումային շրջանի արդարադատության իրավասության շրջանակը,
- գործում է իրավունքի գերակայության, պետության ստանձնած միջազգային պարտավորությունների և ժողովրդավարության սկզբունքների համաձայն,
- ընդունում է ողջամիտ միջոցառումներ կանխելու մարդու իրավունքների ոտնահարումները ապագայում,
- իրականացնում է լուրջ և պատասխանատու հետաքննություն (լայն իմաստով) կատարված հանցագործությունների բացահայտման և սոցիալական արդարության վերականգնման ուղղությամբ,
- կայացնում է համապատասխան սանկցիաներ ծանր հանցագործությունների մեջ մեղավոր անձանց նկատմամբ,
- փոխհատուցում է տուժածների վնասները, վերականգնում նրանց բարի անունը և համբավը,
- միջոցներ է ձեռնարկում հեռանկարում մասսայական իրավախախտումները և մարդու իրավունքների համակարգված ոտնահարումները կանխելու, հասարակությունում համերաշխության, խաղաղության և սոցիալական արդարություն ապահովելու համար:

Անցումային շրջանի արդարադատության իրավական կարգավորման ոլորտը բավականին լայն է՝ ռեպրեսիվ ռեժիմի¹ կողմից մարդու իրավունքների ոտնահարումներից² մինչև նոր պայմաններում խաղաղության և համերաշխության հաստատումը³:

Անցումային շրջանի արդարադատության իրավական կարգավորումը պետք է գուգորդվի հասարակությունում ժողովրդավարական սկզբունքների, համերաշխության և խաղաղ ստեղծագործ պետաիրավական ու սոցիալ-տնտեսական նախաձեռնությունների գործընթա-

ՀՈՒԼԻՍ - ՕԳՈՍՈՍ 2018 7 - 8 (229-230)

ցի հետ⁴:

Գիտական շրջանառության մեջ առաջին անգամ «անցումային շրջանի արդարադատություն» (մեր կարծիքով՝ ճիշտ կլինի անվանել «անցումային արդարադատություն») եզրույթը և բովանդակային հասկացությունը երևան եկավ ԱՄՆ-ում 1995 թվականին հրատարակված՝ «Անցումային արդարադատություն» ժողովածուի մեջ⁵:

Գրականությունում, ըստ տարածված տեսակետի, անցումային շրջանի արդարադատությունը՝ «արդարադատության գաղափար է, որը կապված է քաղաքական փոփոխությունների շրջանների հետ և որի առանձնահատուկ կողմն է նախկին ռեպրեսիվ ռեժիմների իրավախախտումների նկատմամբ իրավական արձագանքն է»⁶:

ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի 2004 թվականի «Իրավունքի գերակայությունը և անցումային շրջանի արդարադատությունը կոնֆլիկտային և հետկոնֆլիկտային հասարակություններում» գեկուցման մեջ, նշվում է, որ անցումային շրջանի արդարադատությունը «ընթացակարգերի և կառուցակարգերի համալիր է, որը կապված է անցյալում կատարված օրինականության լայնածավալ իրավախախտումների հաղթահարման համար հասարակության կողմից գործադրվող ճիգերի հետ՝ նպատակ հետապնդելով հասարակությունում հաստատել հաշվետու կառավարություն, խաղաղություն, արդարություն և համերաշխություն»⁷:

Այսպիսով, կարելի է եզրահանգել, որ անցումային շրջանի արդարադատության հիմնական խնդիրն է՝ համարժեք արձագանքել և իրավական գնահատական կայացնել նախկինում կատարված լայնածավալ իրավախախտումների վերաբերյալ, ինչպես նաև համալիր միջոցառումների շնորհիվ ապահովել հասարակության հետագա բնականոն զարգացումը, բացառել նույնատիպ իրավախախտումները հեռանկարում և անշրջելի դարձնել ժողովրդավարական

արժեքների իրական գործադրումը պետաիրավական կառուցակարգերում ու ընթացակարգերում:

Որպես այդպիսի կառուցակարգեր և ընթացակարգեր՝ կարող են հանդես գալ դատական հետաքննությունը, ռեպարացիաները (իրավունքների վերականգնումը, վնասի փոխհատուցումը և այլն), արդարության և ճշմարտության վերականգնման հարցերով հանձնաժողովների ստեղծումը, պետաիրավական ինստիտուտների (որպես կանոն՝ ուժային կառույցների) համակարգային և կադրային բարեփոխումները, այդ թվում՝ լյուստրացիաներ (որպես կանոն՝ հատուկ ծառայությունների նախկին ծառայողների բացահայտում, դրանց իրավունքների սահմանափակումը և այլն):

Մեր հասարակության պետաիրավական համակարգում «անցումային շրջանի արդարադատության» ինստիտուտի ներմուծումը, մեր կարծիքով, օբյեկտիվորեն պայմանավորված է առնվազն երկու առումով. *առաջին*՝ վերականգնել սոցիալական արդարությունը, ապահովել հասարակության բնականոն առաջընթաց զարգացումը, *երկրորդ*՝ պահպանել և պաշտպանել համամարդկային արժեքների ամրապնդումն ու զարգացումը, նախադրյալներ ստեղծել քաղաքացու կյանքը ավելի բարեկեցիկ, անվտանգ և կանխատեսելի դարձնելու, ապահովելու քաղաքական և իրավական համակարգի առավելագույն լեգիտիմությունը՝ իրավական և սոցիալական առումով, դրանք դարձնել անշրջելի ու հաստատուն:

Նշենք նաև, որ անցումային շրջանի արդարադատության (ինստիտուտների, կառուցակարգերի և ընթացակարգերի) կազմավորման և գործունեության իրավական հիմքն են կազմում երկրի սահմանադրությունը և գործող օրենսդրությունը, միջազգային իրավունքի ճանաչված սկզբունքներն ու նորմերը, տվյալ բնագավառում միջազգային իրավակիրառ պրակտիկան (առանց մեխանիկական ընդօրինակման), Մարդու իրավունքների

համընդհանուր հռչակագիրը, Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագիրը, տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների միջազգային դաշնագիրը, Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության եվրոպական կոնվենցիան և Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքը, վավերացրած կամ հաստատած միջազգային պայմանագրերը (համաձայնագրերը) հունանիտար իրավունքի ոլորտում:

Վերոշարադրյալից կարելի է եզրակացնել, որ անցումային շրջանի արդարադատության կառուցակարգերի և ընթացակարգերի (բացառապես օրենքի հիման վրա) ներմուծման անհրաժեշտությունը բխում է ողջ հասարակության և նրա յուրաքանչյուր անդամի շահերից (ակնկալելով ներկա և հետագա երկա-

րածիզ ժամանակաշրջանում իրավունքների երաշխավորված պաշտպանության կանխավարկածով), ինչպես նաև անձի, հասարակության և պետության անվտանգության ապահովման, իրավունքի (օրենքի) գերակայության և իրավասփինականության պահպանման, համաձայնարկային արժեքների ամրապնդման և ժողովրդավարական սկզբունքների ռեալ իրագործման տեսանկյունից: Այսպիսի անցումային արդարադատության խնդիրների, կառուցակարգերի և ընթացակարգերի ներմուծման և կիրառման համար յուրաքանչյուր երկիր իշխող քաղաքական ուժը պետք է հիմնավորի դրանց օբյեկտիվ անհրաժեշտությունն ու պատճառաբանի նպատակներին հասնելու անհնարինությունն պետաիրավական մարմինների և կառուցակարգերի առկա պայմաններում:

¹ Տե՛ս Իրավական կարգավորման օբյեկտի որոշակիացման համար ընդունելի է գերմանացի հայտնի իրավաբան Գ. Ռաբրուխի օգտագործած եզրույթը՝ «օրինական իրավախախտում»: Radbruch G. Gesetzliches Unrecht und ufergesetzliches Recht// Sueddeutsche juristenzeitung. 1946, էջ 108:

² Տե՛ս «Ռեպրեսիվ (բռնարանքի) ռեժիմ» եզրույթը հաճախ է օգտագործում անցումային շրջանի արդարադատության հայտնի մասնագետ Ռ. Թայտելը: Teitel R. Transitional justice Genealogy // Harvard Human Rights journal. 2003, էջ 69-70:

³ Տե՛ս Winter S. Towards a Unified Theory of

Transitional justice // International journal of Transitional justice. 2013, էջ 224-244:

⁴ Տե՛ս Arthur P. How «Transitions» Reshaped Human Rights: A Conceptual History of Transitional justice // Human Rights Quarterly. 2009, էջ 321-367:

⁵ Տե՛ս Transitional justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. Vol. 1. Ed. by Kritiz N. J. US Institute of Peace, 1995.

⁶ Տե՛ս Teitel R., նշվ. աշխ., էջ 69:

⁷ Տե՛ս ՄԱԿ-ի փաստաթուղթ S/2004/616, կետ 8:

RESUME - РЕЗЮМЕ

THEORETIC APPROACHES AND REASONINGS ON TRANSITIONAL PERIOD JUSTICE

Rafik Khandanyan

*Judge of the Administrative Court of the Republic of Armenia,
Professor at the Chair of Constitutional Right, Municipal Right
of Russian-Armenian university, PhD in law,*

Postdoctoral Researcher at the Russian-Armenian (Slavonic) University

The Author of this Article thoroughly discusses the essence, contents, peculiarities of the so-called “transitional justice” legal-political category and the objective necessity and reasonings thereof nowadays based on the author’s judgments.

Key words: justice, transitional period, authoritarian regime, legality and legitimacy, human rights, democratic principles.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И ОБОСНОВАНИЯ ВОКРУГ ПРАВОСУДИЯ ПЕРЕХОДНОГО ПЕРИОДА

Рафик Ханданян

Судья административного суда РА, Старший преподаватель кафедры конституционного и муниципального права Российско-Армянского университета,

Кандидат юридических наук,

Докторант Российско-Армянского университета

Автор настоящей статьи обстоятельно рассматривает сущность, содержание, особенности так называемой юридически-правовой категории «правосудие переходного периода», объективную необходимость и обоснования ее применения в обществе.

Ключевые слова: правосудие, переходный период, авторитарный режим, правозаконность, права человека, демократические принципы.

Բանալի բառեր - արդարադատություն, անցումային շրջան, ավտորիտար ռեժիմ, իրավաօրինականություն, մարդու իրավունքներ, ժողովրդավարական սկզբունքներ: